

Komoróczy Géza

Állam-történetek: az ókori Kelet és a Biblia világából

A Közel-Keleten az időszámításunk kezdete – vagy ahogy sokan mondani szeretik, Krisztus születése – előtt 1200 körül néhány évtized alatt összeomlott az addig megdönthetetlennek látszó nemzetközi rendszer.

Ezt az akkor már két és fél évszázada fennálló politikai hálót két nagyhatalom, Hatti (a hettiták) és Egyiptom szembenállása, majd II. Ramszesz és III. Hattusilis békeszerződése (i. e. 1245) után kettejük “örök testvérség”-e terítette ki Elő-Ázsia országai fölé. A két uralkodó “testvér”-nek szólította egymást, mindketten a “nagykirály” címet használták. A nagyhatalmak virtuális – csak levelezésben és presztizs-ajándékok cseréjében létező – klubjába néhány más országot is befogadtak: ahogy a pillanatnyi politikai helyzet kívánta, Mittanni, Babylón, Assur királyait. Hatti és Egyiptom a közöttük húzódó térségben, Szíria, a Földközi-tenger keleti partvidéke (Levante) és Kanaán területén maguk alá rendelték minden kisállamot. Egyiptom az i. e. 15. századtól kezdve katonai igazgatást vezetett be a meghódított területeken, kormányzóval és helyőrséggel, adószedőkkel és ellenőrökkel. Hatti szövetségi szerződéseket adott azoknak a helyi királyoknak, akikre befolyása kiterjedt. Ez a szerződés valójában Hatti királyának nyilatkozata volt. A másik fél csupán elfogadta a felkínált feltételeket. Szigorúan megszabott kötelességként hárult rá többek között a menekültek, szökevények kiadása, különösen ha az illető állami tisztviselő, földműves, takács, ács, bőrműves vagy bármifajta mesterember volt, ha fellázadt a nagykirály ellen, ha családotól, jószágostól hagyta el Hatti területét, ha katonai csapategység állt át stb. A szövetséges / vazallus király évente megjelenhetett a hettita fővárosban, és rendszerint hettita hercegnőt kapott feleségül.

A nagyhatalmi–nemzetközi rendszer összeomlásának eseményei és okai, az ókori Kelet történeti forrásainak megismerésével párhuzamosan, élénken foglalkoztatták a történetírást az elmúlt évtizedekben. Az egyik magyarázat szerint a hettita államot és tengerparti vazallusait az egyiptomi feliratokból ismert “tengeri népek” pusztították el. Mások természeti erőket láttak az események mögött, drámai klíma-változást: felmelegedést és szárazságot, aszályt. Mindkét magyarázat tényekre, helyes megfigyelésekre támaszkodik. Az aszály azonban nem esemény volt ezen a tájon: visszatérő jelenség, dokumentumok és irodalmi szövegek egyaránt őrzik emlékét. Hatti és Ugarit, a tengerparti kikötőváros az i. e. 13. században egyiptomi gabona-szállítmányokra szorultak, a héber Bibliában József és Rut történeteinek (Gen. 41,56 skk.; 43,1 skk.; illetve Rut k. 1,1 stb.) egy-egy országos aszály áll a háttérben.

Visszatekintve az i. sz. 20. századra, hasonló jelenségeket látunk. Igaz, a Habsburg-birodalom és Törökország széthullása, Oroszország forradalma nem választható el az első világháborútól, de az Oroszországot az 1920-as években végigtaroló éhínség nem döntötte meg a szovjet rendszert, sem a gazdasági világválság (1929–1931) a Nyugat parlamentáris demokráciáit, az angol

gyarmatbirodalmat nem háború számolta fel, és a századvég nagy kelet-európai átalakulását sem az ismétlődő oroszországi rossz termések, háború vagy külső erőszak váltották ki, a földrengések Törökországban vagy Kínában nem vezettek politikai válsághoz. Az ókori Keleten nem volt, és nem is lett volna elképzelhető, olyan háború, amely egyszerre söpri el a Levante, Szíria és Kis-Ázsia államait. Az aszály és a hasonló természeti csapások rekurrens – periodikusan ismétlődő – jelenségek. A Théra / Santorini vulkánkitörés, melynek időpontját egyébként vitatják, a Földközi-tenger keleti partjainál legfeljebb néhány nagyobb hullámot vert. Az egyetemes külső okra építő magyarázatokat feladhatjuk: a rendszerszerű átalakulásnak belső okai voltak, mozgató erői a rendszeren belül szabadultak el.

Nagy átalakulás. A nemzetközi rendszer nagy összeomlása az i. e. 13–12. század fordulóján inkább nagy átalakulás volt: a nagyhatalmak klubja helyett új kisállamok jelentek meg a színtéren, hogy majd idővel kibontakozzék egy új, a korábitól különböző integráció. Az igazi ok a rendszer belső válsága volt, külső erők legfeljebb helyi szerepet játszottak. A változások mindenütt más-más időpontban mentek végbe. Nem eseményről kell beszélnünk: folyamatról. Ahol meglazult a nagyhatalmi rendszer hálójája, ott a szövődék alól, a háló szeméi közül önálló kisállamok bújtak elő.

Új kisállamok Elő-Ázsia nyugati térségében (15–11. század):		
	Az első ismert király	i. e.
Alalah	Idrimi	1480
Amurrú	Abdi-Asirta	1350 k.
filiszteus “öt-város”	Gátban: Ákhis (I. Sám. 21,11)	12. század
Moáb	Bálák (Num. 22–24)	1100 k.
Edom	Bela (Gen. 36,31 skk.)	1100 k.
Ammon	Náhás (I. Sám. 11,1)	11. század
Izráel	Jeruzsálemben: Dávid	1003 (?)
Cóba / Arám	Damaszkuszban: Hadad-ezer	10. század

Ebben a jegyzékben, persze, sok a bizonytalanság, legfőképpen az időpontok bizonytalanok, csak tág határok között lehet megjelölni őket. Az esetek sem egyformák: nem mindenütt ugyanaz történt. Tömegessé vált a menekülés: személyes, individuális népvándorlás, még ha csoportosan is. Néhány korábbi hettita igazgatási központ Szíria és Anatólia határvidékén mint önálló kisállam maradt fenn, így nevezzük őket: hettita utódállamok (Karkhemis és Til-Barszip az Euphratész mellett, Hamat / Háma a mai Szíriában, az Orontésznél, Szama’al / Zincirli az Amanus hegységnél Törökországban stb.). Ezekben a városokban tovább élt a hieroglif-luvijai írás, és csak lassan adta át helyét az arámi nyelvnek. Több helyütt az új királyság – Cóba / Arám Szíriában, Moáb a Holt-tengertől keletre stb. – a régóta azon a tájon élő földműves–állattartó népesség különböző csoportjait egyesítette. Az arámiak, akik juh- és nagyállat- (szamar-)tartó életmódot folytattak, mindenhová eljutottak, ahol legelőt találtak állataiknak, Damaszkusz neve az asszír feliratokban: “Város, melynek szamarai

vannak” (*álu sa iméri-su*). A Holt-tengertől délre, Edom területén egyiptomi győzelmi feliratok már régóta számon tartották a *saszú* törzseket; a név – vagy inkább szó – annyit jelent: ‘kóbor’, ‘vándorló’, de nem beduin értelemben, inkább mint a habiruk elnevezése, amelyről mindjárt beszélni fogok. A Biblia edomi királylistája (Gen. 36) is a törzseket és törzsi vezetőket (*alluf*) sorolja vég nélkül a legelső, talán csak legendás királynevek előtt. Másutt egy város vált a környék központjává, a királyság székhelyévé: Szíriában a hettita szövetségi rendszer felbomlása után egymást követték az új város-királyságok / kisállamok: Guzána / Tell Halaf, Bit-Aguszi (Aleppo), Arpad / Tell Rifáat stb. Az asszír feliratok később is Hattinak nevezték a térséget, miközben a lakosság már régen az arámi, héber, kanaáni nyelvjárásokat használta. Ugarit, a tengerpart legészakibb kereskedővárosa valóban megsemmisült, de a többi kikötőváros önálló maradt, a korábbi állapotokhoz képest azzal a különbséggel, hogy Búblosz helyett most Türosznak jutott jelentősebb szerep, a Földközi-tengertől kelet felé induló új kereskedelmi utaknak és a nyugat felé megnyíló tengeri kapcsolatoknak megfelelően.

A másodlagos államszervezés ismert jelenség a történelemben, a minta a legrégebb időkben Dél-Mezopotámia városállamai és Egyiptom voltak, később – mind a mai napig – az adott térségben éppen fennálló stabil államok. A mintakövetés tudatosságát jelzi, hogy maga az elv a Bibliában programként is meg van fogalmazva. Izráel törzsei a következő szavakkal kérik Sámuelttől, “az Örökkévaló szószólójá”-tól (*nábi la-JHVH*) a királyság bevezetését: “Adj nekünk királyt, hogy irányítson bennünket, amint minden más (idegen) népnél van (*kekhol ha-gojim*)” (I. Sám. 8,5). A mondat tartalma a maga történeti helyén ugyanolyan értékű, mint az újkorban – mondjuk – a köztársaság kikiáltásának programja.

A történelmi változásokat legkönnyebb személyes sorsokban megfigyelünk.

Idrimi. Idrimi, mint szobor-testére írt feliratában (British Museum, szövege magyarul Harmatta János fordításában, *Ókori keleti történeti chrestomathia*, 1965, pp. 242–244) egyes szám első személyben elbeszéli, Aleppóból, ahol “elvetemültség” történt, menekülni volt kénytelen. Emar városában (az Euphratésznél, ma: az “Aszád”-duzzasztó medrében) talált menedéket, de egy idő után felismerte, hogy aki apja házában él, az a fejedelem fia, de aki idegenben, az csak szolga: vissza akarta szerezni korábbi státusát. Harci szekerevel, lovával, fegyveres kíséretével együtt eltávozott Emarból, a *szutú* nomádok szálláshelyét érintve Kanaánba (*Kinamu*) ment. Ott találkozott Aleppóból és Szíria más országaiból való menekültekkel, azok felismerték, és megtették őt vezérlő parancsnokuknak. Ezek között a habiruk között “hét éven át” élt; a hét év, mint nem egy más ókori keleti elbeszélésben, a legismertebb talán Jákob kétszeres szolgálata Lábánnál (Gen. 29), afféle kerek szám: hosszú ideig, sokáig. Előjelek vizsgálatával igyekezett meghatározni, mikor jön el a kedvező idő a cselekvésre. A madarak röptének megfigyelése (lat. *augurium*) talán a hurri hagyományban gyökerezik, később etruszk tudományként ismeretes. A juhok májának és belsőségének vizsgálata jellegzetes mezopotámiai előjel-tudomány volt. Amikor Tesub isten jelet adott neki, hajókat épített, és tengeri úton eljutott országába, Hazzi hegyénél (Mons Casius) szállt partra. Egy

napon belül az egész ország és városa, Alalah (Tell Acana, Hatay tartomány, Törökország) csatlakozott hozzá. Követet küldött Mittanni királyához, akit így említ: “az erős király, a (hurri) harcosok királya”. A követ elmondta a királynak, hogy Idrimi atyáit testvéri barátság és eskü – szövetség – kötötte az “erős király” őseihez. A király a korábbi esküre és Idrimi igyekezetére tekintettel hajlandó volt elfogadni békeajándékát. Az elszakadt ház ezzel visszatért a királyhoz. Idrimi teljes odaadással letette Mittanni királya előtt a hűségesküt. Ezzel Alalah királya lett, más királyokkal egyenrangú.

Idrimi szobrának felirata nem szokványos királyfelirat. A kényelmes, bőbeszédű elbeszélésnek csak néhány eleme rokonítható a babylóni vagy későbbi asszír királyfeliratokkal. Több köze van a hettita királyok történeti beszámolóihoz, ezek közül is a koraiakhoz. A hettita évkönyvek és egyéb történeti elbeszélések nem monumentális feliratok voltak, jobbra agyagtáblákon kerültek az istenség szeme elé vagy hozták őket nyilvánosságra; Idrimi is eredetileg agyagtáblára írta le / diktálta írnokának emlékiratait. Elbeszélő stílusa a héber Biblia történeti könyveit idézi fel emlékezetünkben. A királyfeliratoktól eltérően szilárd időrendi váz nélkül, színes stílusban előadott elbeszélés egy elveszett szóbeliség maradványa lehet. A narrativum szerkezeti váza így foglalható össze: a kisebb / legkisebb fiú mellőztetése, fáradságos küzdelmei, majd sikere. A nyugat-élő-ázsiai / nyugati sémi elbeszélő folklór itt jelent meg először, Szíriában, és először akkád nyelven.

Idrimi apját más forrásunk nem említi, sem Aleppóban, ahol ugyan hasonló korú szövegek egyelőre nem kerültek elő, sem Alalahban, sem a korszak más levéltáraiban. Maga a felirat is homályban hagyja, mi volt Aleppóban a szerepe / tisztsége, és mi köze lehetett Alalahhoz, amelyről Idrimi, még mielőtt elfoglalta volna, mint a városáról beszél. Nem világos az sem, hogy az “erős király” (Parrattarna), akinek utóbb Idrimi a vazallusa lett, már apja idején is Mittanni királya volt-e, és esetleg a birodalmához tartozott Aleppo is. Mi volt az az “elvetemültség”, amely miatt Idrimi menekülni kényszerült? Mi történt az apjával? Maga az a körülmény, hogy ezekre a kérdésekre nincs felelet, arra készíthet bennünket, hogy Idrimi családjának helyzetét valamivel alacsonyabb szintre tegyük, mint amilyenén ő maga mutatja. Apja király ugyan nem volt, de talán Aleppo királyának egyik főembere, lehet, hogy éppen Alalah helytartója / kormányzója, vagy valamilyen magas méltóság a király környezetében, aki aztán kegyvesztett lett. Fiai pedig azért menekültek el a városból, hogy elkerüljék az apjukat sújtó kegyvesztést. Idrimi rokonságban volt Emar királyának családjával, menekülése közben a szutú sejk saját sátrában fogadta, Kánaánban az Aleppóból és más szíriai városokból összegyűlt menekültek azonnal megismerték és vezérüknek választották: Észak-Szíria társadalmának magasabb köreihez tartozott. Aleppóval – már Alalah elfoglalása után – csak úgy tudta rendezni viszonyát, hogy követ útján, békítő ajándékok kíséretében kérte a királyt, fogadja őt vazallusai közé. Innen visszapillantva, úgy találjuk, Idrimi apja a Mittanni állam hatalmi–adminisztratív hierarchiájában legfeljebb a harmadik szinten állhatott, az “erős király” és Aleppo fejedelme alatt. Eszerint azonban Alalah királysága nagy emelkedés volt számára. Mellesleg, Idrimi felirata sokkal szemléletesebben írja le a vazallusi szerződések létrejöttének

körülményeit, mint a hettita szerződések történeti bevezetései, és főként, az alacsonyabb rangú fél nézőpontjából. Idriminek nagy erőfeszítésre volt szüksége, hogy Aleppo királya elfogadja őt egyik városának királyául, és hogy egyenrangúnak ismertesse el magát az Aleppótól függő királyok / fejedelmek között. A Tell Amárna-i diplomáciai levelekből tudjuk, hogy a 15. században kialakuló nemzetközi rendszerben az elismert egyenrangúságnak gyakorlati előnyökre konvertálható értéke volt.

Abdi-Asirta. A Hatti vagy Egyiptom által szorosabban ellenőrzött területek réseiben több ambiciózus helyi vezető próbálta kihasználni a nagypolitikai új lehetőségeit. Effajta próbálkozások voltak a föníciai városokban, de a legsikeresebb Abdi-Asirta volt. Neki sikerült – minden érdemleges előzmény nélkül – megszerveznie a maga számára Amurrút: egy kis tengermelléki államot a Libanon alatt. Abdi-Asirta háttéréről semmi közelebbit nem tudunk, kivéve, hogy nyugati sémi nevet viselt. Talán a habiruk közé tartozott, ellenfelei annak nevezték, talán valamelyik helybeli kis törzs feje lehetett. Szállásterülete a mai Tripolitól északra, Búblosz közelében volt, a hegyekben. Mind ő, mind majd a fiai itt aratták első győzelmeiket. Búblosz fejedelmének, Ríb-Addának III. Amenhotep fáraó külügyi hivatalába küldött, egyre idegesebb hangú följelentő leveleiből tudni, hogy Abdi-Asirta a habiruk élén sorra foglalta el a tengerparti síkság kisvárosait. “Nem akad senki, aki bármit szólni (merne) Abdi-Asirta ellen, és ezért (a habiruk) meg tudják szerezni maguknak a területeket. (...) Félek!” Az Abdi-Asirta elfoglalta városok korábban fontos egyiptomi bázisok voltak, de helyőrségeiket a fáraó visszavonta, vagy kis létszámuk miatt nem tanúsítottak komolyabb ellenállást. Más városokban Abdi-Asirta lázadást szított: “Öljétek meg vezetőiteket, és olyanok lesztek, mint mi (értsd: szabadok), és békétek lesz.” Ríb-Adda nem mulasztja el hozzátenni vádaskodásához: “Rávette őket, hallgattak üzenetére, és most már (ők is) ugyanolyanok, mint a habiruk.” Abdi-Asirta azonban ügyesebb volt, mint legfőképpen önmagáért aggódó följelentője: sikerült elhíttatnia a fáraóval, hogy Egyiptom érdekeit nem az egyiptomi “városparancsnok” (*hazannu*), hanem inkább ő – “a te szolgád, por a lábad alatt”, “kutya a házában” – védelmezi: “Én vagyok az, aki az egész országban megóvom a gabona aratását (értsd: termését) a király, az én uram számára.” Az egyiptomi városparancsnokot végül visszahívták, és a szóban forgó Szumur, ez a forgalmas és Egyiptom számára is fontos kikötő, Abdi-Asirta kezére jutott. Ríb-Adda most már katonai segítségért folyamodott a fáraóhoz, és hasonló tartalmú levelek mentek Egyiptomba más föníciai városokból is. IV. Amenhotep / Ehnaton fáraónak, ez már a vallási reformját követő években volt (i. e. 1340 k.), persze, a föníciai városok félelme nem volt elég nyomós ok arra, hogy hadjáratot indítson, végül azonban mégis kiküldte az északi tartományba Horemheb tábornokot, hogy teremtsen rendet. Szumurt egy időre visszafoglalták. Abdi-Asirtát egyiptomi kommandó foglyul ejtette, és többé nem hallunk róla, talán azonnal megölték, talán elhurcolták Egyiptomba. Fia, Aziru azonban megkapta a “városparancsnok” címet, majd király lett, pecséthengerét utódai dinasztikus pecsétként használták. Amurrút mint önálló országot majd csak I. Szeti fáraó (XIX. dinasztia) fogja említeni először, északi hadjáratai rendjén (1290 k.). De Aziru és utódai ügyes hintapolitikával közel

másfél évszázadon át megőrizték a kisállamot Hatti és Egyiptom befolyási övezetének határán. A dinasztia utolsó tagja, Sausga-muva is a “király” címet használta. Végül, III. Ramszesz fáraó alatt a “tengeri népek” Amurrú területén verték fel sátraikat (i. e. 1180).

Jiftah. A Jordántól keletre, Gileádban élő Jiftah (Jefta / Jefte), aki parázna nő fia volt, és apjának családja kiűzte az örökségből, a hegyek közé menekült, ott “könnyű” emberek gyűltek össze körülötte, és együtt “vonultak ki”, értsd: portyázni (Bírák k. 11–12). A történet az i. e. 11. század közepe körüli évekre tehető. Amikor Ammon “háza” megtámadta Gileádot, Jiftah fegyveres csapata szállt harcba velük, ő volt a “vezér” (*kácin*), de a győzelem után vitába keveredtek Efrajim törzsével, amely nem vett részt a háborúban. A Jordán bal partját kell magunk előtt látnunk, ennek északi része Gileád, hegyes vidék, délebbre, a Jabbok túlsópartján volt Ammon, a Jordán jobb (nyugati) partján pedig Efrajim. A “vezér” és “fő” (*ros*) történetének két vagy három mozzanata az eredeti szövegkörnyezeten kívül is híressé vált. A területi vitában Jiftah azzal érvel Ammonnal szemben, hogy amit Kemos, az istenük nekik ad, az az övék, és amit az Örökkévaló Izráelnek ad, az Izráélé: itt még nyoma sincs az egyetemes isten képzetének. Leányát a győzelem után, korábbi fogadalmához híven, áldozati adományul adja az Örökkévalónak. A “kalász” jelszó: amikor Efrajim harcosai – akik Jiftah győzelme után rátámadtak – vissza akarnak térni a Jordán jobb partjára, ő a *sibbolet* szóval tette próbára őket. Akik az ottani kiejtés szerint így mondták: *sibbolet*, azokat megölette. Negyvenkét-ezer efrajimi halottat említ a Biblia, ez a szám biztosan nem valóságos, de azért Jiftah emberei a Jordán gázlójánál sok *khalászt* szétmorzsolhattak. Az i. e. 2. évezred végi helyzet megítéléséhez nem annyira ezek az önmagukban, persze, jellegzetes epizódok fontosak, hanem Jiftah státusa és a menekültekből összeálló szabadcsapat, amely erősebbnek bizonyult, mint a térség három nagy törzsi szervezete, Gileád, Ammon és Efrajim. Jiftah a bibliai elbeszélés szerkezetében a bírák közé került; a történelemben Abdi-Asirta vagy Dávid mellett van a helye. Ha ékírásos szövegek tudnának róluk, ők is, Jiftah és Dávid, nem kétséges, szintén habiruk volnának.

Dávid. A legkorábbi történeti emlék, amely Dávidra hivatkozik, ha csak közvetett módon is, egy arámi nyelvű felirat a 9. század közepéről Tel Dánból, ez említi “[Jeho]rám, Aháb fia” és “[Ahaz]já, [Jehorám] fia” nevét, és az utóbbiról megjegyzi: “a Dávid házából való király”. Ennyi. Jehorám Izráel királya volt (849–843), Ahazjá Júdáé (i. e. 843), a két név meghatározza az arámi felirat dátumát is. A szöveg nem is magát Dávid királyt említi: a Dávid házát, a dinasztíát, amely Júdában trónon ül. Dávid történeti alakját a bibliai hagyomány elemeiből kell rekonstruálni; hatalomra jutásának fordulatos történetét némely ponton éppen a király-eszménnyel nem harmonizáló elemek hitelesítik.

A hatalomra törő Dávid Abdi-Asirtára emlékeztet. A mintegy 300 év különbség kettejük kora között annyit jelent: Abdi-Asirta egy történeti korszak elején élt, Dávid pedig a végén, de mindketten hasonló nemzetközi helyzetben, akkor, amikor a Kis-Ázsia és Egyiptom közötti térség politikai viszonyai

átrendeződőben voltak. Abdi-Asirta politikai törekvéseinek sikerét másfél évszázadban mérjük; Dávid sokkal többet ért el.

A fiatal, de a filiszteusok elleni harcban már dicsőséget szerző Dávidnak Saul király környezetéből menekülnie kellett, a hegyek között, barlangokban vagy a pusztában rejtőzködött, valami hatszáz ember gyűlt köréje, “nem tudni, hová valók”, “szolgák, akik megszöktek (*ha-mitpárcim*) uruktól”, és – mi tagadás – rablásból tartották fenn magukat. Az ismert történetben (I. Sám. 25), amelynek kényes tartalma az újkori aulikus történetírás idején nem kerülte el Stefan Heym kritikus figyelmét sem (*Dávid király*, 1972), a menekült Dávid tíz legényét elküldte a Kármelre, ahol a gazdag Nábál háromezer juhot, ezer kecskét tartott, hogy – mai szóval – védelmi pénzt kérjenek a férfitől. Ha rendesen fizettek neki, Al Capone megbízható és tisztességes üzletember volt (vö. I. Sám. 25,7-8 és 15 skk.). A nyers visszautasításra Dávid fegyverhez nyúlt, négyszázad-magával indult “a bolond” (I. Sám. 25,25) Nábál ellen, elszántan, hogy a férfiak közül nem hagynak életben senkit. A véres razzia az akadályozta meg, hogy Nábál felesége, Abigail önként megadta Dávidnak, amit kért: kenyeret, bort, birkahúst, gabonát, aszalt szőlőt, szárított fügét. Amikor Nábál ezt meghallotta, a méregtől guta ütötte meg; ezután Abigail Dávidnak lett a felesége.

Dávid egy idő után fegyvereseivel együtt beállt Gát királya, Ákhis szolgálatába (I. Sám. 27): filiszteus zsoldoscsapatnak lett a vezére. Egy vidéki város (Ciklág) igazgatását bízták rá. A zsákmányt, amit portyákon szereztek, elosztotta emberei között (30,23 sk.), de küldött belőle a Saul táborában lévő híveinek is (30,26 skk.). Elszegődésével meggyengült Saul hadserege, már ez előnyt jelentett a filiszteusoknak. Dávid azonban részt vett hadjárataikban is (I. Sám. 29,2), mégpedig önszántából (29,8). Rendszerint nem Saul ellen kellett harcolnia, de volt alkalom, hogy csak a filiszteus főtisztek intrikája mentette meg attól, hogy Saullal szemben is kardot vonjon (29,3 skk.). Amikor Saul a filiszteusok döntő győzelme után kardjába dőlt, Dávid magához ragadta a hatalmat a törzsek fölött, kíméletlenül leszámolt Saul minden hívével, majd elfoglalta a jebúsi városát, Jeruzsálemet. Tulajdonképpen ez jelentette a királyság – a területi állam – kezdetét Izráelben.

A személyek mögött mindegyik történetünkben csoportok, népek állnak: a habiruk, “tengeri népek”, filiszteusok, Izráel. Beszelnünk kell őrök is.

Habiruk. Az egész ókori Keleten, Mezopotámiától Egyiptomig, de különösen Szíria–Kánaánban az egykorú szövegek – okmányok, hivatalos levelek stb. – emberek meghatározott csoportját *habiru* néven tartják számon. A habiruk csapatokban vagy bandákban mozogtak, megrohanták és megsarcolták a városokat, kirabolták az utazó kereskedőket, hatalmukba kerítik egyik vagy másik várost, elúszva akár az egyiptomi helyőrséget. Az elnevezés eredeti értelme bizonytalan, és magyarázata körül több mint egy évszázad óta sem nyugszanak el a viták. A sumerogramma, amellyel a szót írni szokták, betű szerint ezt jelenti: ‘fejbe csapó’ (*sza-gaz*, a SZAG, ‘fej’ jellel), azaz ‘rabló’, más akkád olvasatai: *saggásu* vagy *habbátu*, ‘gyilkos’ / ‘rabló’, illetve tágabb értelemben ‘kóborló’ / ‘hontalan’. Ezeket a kifejezéseket azonban mint a tehetetlen hatóságok és a magukat fenyegetve, létükben vagy birtokukban

háborgatva érző városlakók szóhasználatát kell értékelnünk. A *habiru* vagy *habiru* szó, a sumerogramma akkád olvasata, nyugati sémi eredetű lehet, eredeti jelentése, az ^CBR, ‘átmegy’ gyökből, ‘vándor’, ‘kóbor’. Egyiptomban inkább ezt mondták rájuk: ‘poros’ (^CPR / *apiru*), ti. az úttól, amelyen járnak. Kései származéka, a szír *afir* szó, ‘poros’, pejorativ, megvető értelemben használatos: ‘kitaszított’, ‘hontalan’. A legkorábbi adatok Mezopotámiában bukkannak fel róluk, rablók, zsoldoskatonák, vendégmunkások olyan munkákra, amelyeket mások nem vállalnak, sokszor említik őket a Kánaánból és a tengerparti városokból a fáraóhoz intézett Tell Amárna-levelek: védelmet kérnek ellenük. A *habiru* gyűjtőnév, csoportjaik ide-oda vándorló hontalanok lehettek, és ahogyan ez lenni szokott, mindenféle menekült, szökevény, állását veszített karaván-kísérő stb. akadt közöttük. Akinek menekülnie kellett lakóhelyéről, az többnyire, mint Idrimi is, valamelyik *habiru* csoporthoz csapódott.

Kitaszítottakból, menekültekből összeálló alkalmi csapatokat, amelyek aztán szerves társadalommá válnak, ismerünk máshonnan, más korokból is, ilyenek voltak a párthus Babylóniában, az i. sz. 1. század első felében Anilaiosz rablóbandája (Josephus Flavius, *A zsidók története*, XVIII, 9), a középkori Közel-Keleten az Abbászida dinasztia ellen harcoló aszaszinok (izmailiták), Angliában a legendás Robin Hood, helyenként a vándorcigányok, Magyarországon vagy a Balkánon a hajdúk, Kara Musztafa török nagyvezir szolgálatában gr. Thököly kurucok (1683) stb. Ha a városi biztonságból nézik őket: valóban a társadalomból kihullott vagy kirekesztett emberek (angol *social outcast*). Hol zsoldosként álltak szolgálatba, hol pásztornak szegődtek el, hol pedig egyszerűen rabolni kényszerültek. A *habiru* elnevezés nem egységes csoportot jelez: “kóbor népség”. Semmiképpen nem “nép” voltak: a minősítésnek nincs ethnikai tartalma. Az i. e. 2. évezred közepén egy ékírásos jegyzék, Szíriából, bizonyos Tunip-Tesub király közel 450 *habiru* munkásának névsorát adja: sémi, hurri, mindenféle bizonytalan nyelvi eredetű nevek egyaránt vannak közöttük. Az itt vagy ott megjelenő *habiruk* eredetének közös eleme csupán a társadalmi kirekesztettség volt, és nem más. Ha azonban valaki megszervezte és vezette őket, egy ilyen bármire vállalkozó és mindenre elszánt csapat komoly erőt jelentett, ezért is fogadták fel őket szívesen zsoldosoknak.

A népség alacsonyabb rétegeinek helyzete a Közel-Keleten, de mint a tapasztalat mutatja, másutt is, mindkét irányban nyitott volt: könnyen ki lehetett kerülni a társadalom szervezetéből, de a fennálló rend hasadécai, sőt, kapui sem voltak áthatolhatatlanul lezárva. Aki pásztorként helyet talált magának, az előtt már további lehetőségek is megnyíltak: már beilleszkedett az egyébként zárt társadalomba. A Biblia patriarcha-történeteiben több példát találunk erre: Ábrahám mint zsoldoscsapat vezetője legyőzi a kanaáni városokra támadó keleti királyokat (Gen. 14), Jákob mint pásztor él a Hamor sekemi fejedelemtől vásárolt földön (Gen. 34). Ábrahámot hol “kóbor / vándorló (*obéd*) arámi”-nak nevezik (Deut. 26,5), hol “héber”-nek (*ibri*) (Gen. 14,13), ez a két terminus más-más oldalát ragadja meg külső identitásának, az első a nyelvi-ethnikait, a második a szociális helyzetbelit. Az *obéd* jelentése leggyakrabban: ‘elveszett’; juhokról szólva: ‘kóbor’. A *héber* elnevezés a Biblia több régi történetében láthatóan társadalmi helyzetet jelöl (I. Sám. 14,21; 39,3 stb.). Dávidot a

filiszteus vezérek éppen Ákhis király szolgálatában nevezik *héber*-nek (I. Sám. 29,3). Asszír feliratok (Szín-ahhé-eriba) írják a térségben mozgó arámiakról: “szökevény (*halqu*), menekült (*munnabtu*)”. Jiftah vagy Dávid történeteiben nem nehéz felismerni a habiru létforma sajátosságait.

“**Tengeri népek.**” Az egyiptomi kifejezést a modern történetírás emelte a népnév rangra. Csak Merneptah (i. e. 1213–1204) és III. Ramszesz (i. e. 1187–1156) fáraók feliratai említik őket, és mutatják meg alakjukat győzelmi domborműveken. Egyiptomnak hol zsoldosai voltak, hol ellenségei, csapataik néhány száz, legfeljebb néhány ezer főt számláltak. Az egyiptomi hadsereg két nagy csatát vívott ellenük, Merneptah 5. és III. Ramszesz 8. évében, egy részüket foglyul ejtette, másikat letelepítette a korábbi egyiptomi támaszpontokon Kanaánban. Akkád és ugariti levelek említik hajókon érkező ellenség támadásait, harcait Ciprusnál, Ugaritban, ezek az adatok is rájuk vonatkoznak. De Hattusast nem ők pusztították el: hieroglif-luvijai feliratok és a hettita főváros közelmúlt ásatási leletei csaknem bizonyossá tették, hogy belső harcok, a királyi ház két ágának küzdelmei. A “tengeri népek”-ről nem lehet mint szerves egységről beszélni, sem ethnikai, sem katonai értelemben.

Filiszteusok. A “tengeri népek” egyike voltak ők is (*peleset*). Ákhis neve Homérosznál Ankhiszész (*Íliász*, II, 819), Aineasz / Aeneas apja, Spártában Agisz király nevében (Hérodotosz, VII, 204) bukkan fel mediterrán változatban (és magyarul Bessenyei Györgynél, *Ágis tragédiája*, 1772). Egy kisebb csoportjukat III. Ramszesz telepítette le a Földközi-tenger partjának déli szakaszán, más csoportjaik talán harcokban szereztek lakóhelyet maguknak Kanaánban (Megiddo stb.). A Júda hegyei és a tenger közötti terület a filiszteusokról (*pelistim*) kapta történelmi nevét (Palesztina), de a mai palesztinok nem a filiszteusok utódai: palesztinai arabok, akiknek ősei több mint egy évezreddel a filiszteusok eltűnése után jelentek meg az akkor bizánci uralom alatt álló országban.

A filiszteus “öt-város” / Pentapolisz települései közül Ekron és Asdód voltak a legnagyobbak és legerősebbek. (Mindkét név sémi eredetű: még a filiszteusok előtt alapították őket.) Mellettük azonban több más jelentős filiszteus település is volt, például, Gezer és Lákhis, mindkettő, ugyanúgy, mint Gáza és Askalon, egykori egyiptomi igazgatási központok utódja. Askalon a filiszteus tengerpart legnagyobb kikötője volt. Közvetlenül a part közelében a természetes magaslat szikláit vályogtégla töltéssel megmagasították, és tornyokkal védett erődde építették ki. A Pentapolisz városai közül háromban (Asdód, Ekron, Askalon) újabban izraeli régészek végeztek nagy felületeken feltárásokat. Ekronban (Tell Miqne) az egykori város területének jelentős részét felölelő ásatás folyt, a romterület azonosítását megerősítette az i. e. 7. századi Ákhis király, Padi fia föníciai nyelvű felirata, amely éppen az ásatások befejezésekor került elő (1996). Padi mint AsszírIA vazallusa szerepel Szín-ahhé-eriba felirataiban, fiát, Ákhist (Ikauszu) Assur-ah-iddina és Assur-bán-apli tartották számon. A névazonosság Dávid Ákhis királyával (I. Sám. 21,11) talán hosszabb időt átfogó dinasztiaát jelez. A filiszteus városok mindhárom helységben kisebb kanaáni településekre épültek rá, azokat mintegy virágzó városi központokká fejlesztették, meghonosítva az Égei-tenger térségének urbánus kultúráját:

bonyolult várostervezés, erődítmény- és falrendszer, a megaron-ház változatai, a kultikus és a lakónegyed-építészet különböző formái, sokféle kézművesség (fémfeldolgozás, fazekasság stb.), mükénéi jellegű kerámia, az olajbogyó termesztésének és az oliva-olaj feldolgozásának technológiája. A filiszteus ethnogenezis Palesztina / Kanaán földjén ment végbe. Egyiptomi szokások továbbélését jelzik a jellegzetes filiszteus agyag-szarkofágok (Israel Museum, Jerusalem). A régóta helyben élő lakosságból nyilván sokan beolvadtak a lassan kialakuló filiszteus társadalomba. Filisztea lakossága a 11. században, a terepbejárásokra alapozott becslés szerint, 100–120 településen, elérte vagy meghaladta a 30 000 főt. E települések többsége vidéki (szó szerint: “mezei”, I. Kir. 27,5) kisváros volt, mint a Dávid zsoldosvezérre bízott Ciklág. A filiszteusok a 12. század közepe táján–második felében valódi hatalommal bírtak a tengerparti területeken. Katonai erejüket, ehhez mért hódító törekvéseiket és szerepüket a térség technikai modernizációjában (vas használata, I. Sám. 13,19 skk.) a héber Bibliában – Sámson és valamivel későbből Dávid történeteiben – gazdag hagyományanyag mutatja be, legyenek ezek mégoly legendások. A filiszteusok történetéhez éppen a Biblia jelenti az egyetlen érdemlegesebb elbeszélő forrást.

Izrael. Az itt tárgyalt népek közül Izrael az egyetlen, amelynek gazdag, sokrétű régi történeti hagyományai vannak, megszerkesztve és irodalmi keretbe foglalva. E hagyományok forrásértéke körül minden tudományos nemzedékben megújulnak a viták. Példáink az ethnogenezis klasszikus esetét írják le. Különböző eredetű népcsoportok: arámiak, pásztorok, “tengeri népek”, kanaáni városok, még ellenség filiszteusok is: belőlük lett Izrael, évszázadok során, Kanaánban. Az őstörténeti hagyomány a sokágú eredetet lineáris elbeszéléssé alakította át: vándorlások történetévé, Mezopotámiából Kanaánba, onnan Egyiptomba, majd onnan a Szináj-félszigeten, Edom, Moáb területén át vissza Kanaánba, az “ígéret földjé”-re. Izrael (*Jisraél*) eredetileg a törzsek fölött álló szervezet neve volt, az alája tartozó törzsek száma sokáig ingadozott, alkalmi szövetségek jöttek létre (Bírák k.), volt törzs, amelyik idővel kivált, és volt, amelyik csatlakozott, például, Dán, talán éppen a “tengeri népek” közül. A törzsi szervezet csak az i. e. 11/10. század fordulóján alakította ki a végleges formáját, és akkor már az állam territoriális egységeit jelentette.

Egyiptomi sztélén (ma: a kairói Múzeumban), Merneptah fáraó verses győzelmi feliratában (i. e. 1200 k.), amely a fáraót mint Egyiptom szabadságának megteremtőjét és különösen mint a libyaiak legyőzőjét magasztalja, a harcok során elért béke jellemzésének leírásában, a felirat záró szakaszában, a legyőzött, a földre boruló és békét (az egyiptomi szövegben is sémi szóval: *salama*) kérő elő-ázsiai országok (Tehenu, Hatti, *Kinaana* / Kanaán, Haru / Szíria) és városok sorában (Askalon, Gezer, Janoam, ez utóbbi a Kinnerettől / Tiberiasz-tó délnyugatra) felbukkan *Jisraél* neve. (Törzs: nem az ORSZÁG, hanem az EMBER / NÉP jelentés-meghatározó jellel van írva.) A híres szöveghely: “Jisraél (YA-SZIR-³-L) elpusztult, nincsen magja...” A “mag” (PRT) jelentése: ‘termés / gyümölcs’, ‘leszármazott’, ‘utód’, illetve ‘(gabona)szem’ stb. A “mag” szót a történeti irodalom gyakran ‘gabona’ értelemben magyarázza. Tévesen. A két tömondat párhuzamosságából

következik, hogy itt – számos közkézen forgó fordítástól eltérően – az ‘ivadék’ / ‘leszármazott’ jelentést kell alapul venni. A szónak gyakran a MEMBRUM VIRILE a determinativuma, ez határozottan átvitt értelmére utal. Ez a szöveghely Izráel legelső említése az ókori keleti forrásokban.

“Izráel elpusztult, nincsen magja, Szíria Egyiptom özvegye lett” – mondja Merneptah a diadalmas hadjárat után. A hadjáratok során elpusztított városok felsorolása a tengerparttól a terület belseje / a hegyek felé halad. Izráel a bibliai hagyomány szerint Kanaánban eleinte a hegyek között telepedett meg, a városokat csak később foglalta el; ez a hagyomány összeegyeztethető a sztélé földrajzi képével. A történelmi forrásanyag iróniája: Izráel története éppen azzal a dicsekvő megállapítással kezdődik, hogy meg van semmisítve, elpusztult.

Államok, népek, őstörténeti hagyományok nem fedik egymást elvágólag. Példáimban a népeket nem leszármazás alakította ki: a nagyhatalmi rendszer széttöredezése, együttélés, együttműködés, szinte véletlenszerűen közössé vált territoriális és politikai keretek.